

– Hakemli Makale –

İNSAN FİİLLERİNİN YARATILMASI PROBLEMİ -Kulların Fiileri ve Yedi Mezhep Risalesi Örneği-

Sıddık KORKMAZ

Prof.Dr., Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı Öğretim Üyesi
skorkmaztr@gmail.com

ÖZ

İnsan Fiillerinin yaratılması konusunu Ebu'l-Hasan el-Eş'arî, İmam Mâtürîdî, Ebû İshak İsfarâyînî, Kadî Ebû Bekir Bâkîllânî, Cebriye, Mutezile ve Hukemâ'nın bakış açısıyla ele alan Risâle'nin tahkik ve tercümesinin verildiği çalışma, yazıldığı dönemin medrese kültür yapısını göstermesi bakımından orijinaldir. Elimizdeki Risâle'den hareketle, hicrî XIII. miladî XIX. yüzyılda, başta Erzincan olmak üzere Anadolu'da Mâtürîdîlik akidesinin medreselerde okutulduğu, Kelam ilminin derin konularından olan kulların fiillerinin yaratılışı meselesinin ele alındığı, incelendiği ve bu mezhebin fikirlerinin tasvip gördüğü sonucuna ulaşmak mümkündür. Risâlenin yazarı belli olmamakla birlikte Celaleddin Devvânî'den alıntılanmış ve Erzincanlı Süleyman Efendi tarafından aktarılmıştır. Çalışmamızda Risâle'de özet olarak verilen fikir ve tanımlamaların karşılaştırılması tahkiki yoluna gidilmemiş, aslına sadık kalarak takdim ve tercümesi yoluna gidilmiştir.

Anahtar Kavramlar: Devvânî, Kudret, Eş'arî, Mâtürîdî, Mutezile, Hukemâ

The Problem of Creation of Human Actions

-The Example of Epistle on the Actions of Human being and Seven Different Sects-

The research and the translation of the Epistle, which handles the subject of "The Creation of Human Actions" with the point of view of Abu'l-Hasan al-Esh'arî, Imâm al-Mâtürîdî, Abû Ishâk Isfarâyînî, Kadî (Muslim Judge) Abû Bakir Bâkîllânî, Jabriyyah, Mu'tazilah and Hukamâ, is original because it reflects the cultural structure of madrasah at the time that it's written. It is possible that eventually with the epistle that we have in the XIII. century hijri and XIX. AD at the beginning in the credo (akqide) of al-Mâtürîdî was being taught and was dealing with the topic and problem of the creation of human actions in the schools (madrasas) of Erzincan and in all Anatolia and the ideas of this sect was accepted. While the author of the Epistle is not known, it is thought that it belongs to Jalâluddîn Dawwânî as origin and it is narrated by Suleiman Efendî of Erzincan in Turkey. In our work, it has not been applied to the comparative verification of thoughts and descriptions shared summarily in the Epistle; it has been preferred the presentment faithfully.

Keywords: Dawwani, Might, Esh'arî, Mâtürîdî, Mu'tazilah, Hukamâ

Giriş

Osmanlı imparatorluğunun çöküş dönemi olan XIX. yüzyılın sonları siyasî bakımdan bazı sıkıntıların yaşandığı dönem olsa da ilmî ve kültürel açıdan son derece zengin ve canlı bir serüvene sahiptir. Medreselerde okutulan eserler ve onların muhtevaları oldukça yüksek bir seviyeyi ifade etmektedir. Her ne kadar bu ilim merkezlerinde üretilen bilgi imparatorluğun yıkılmasına engel olamasa da, aslî unsur olan halkın birlik, bütünlük ve dayanışma içinde yaşamasına katkı sağlamış, bunun en güzel örneğini Kurtuluş Mücadelesi döneminde ortaya konulan millî iradede kendini göstermiştir.

İslam Mezhepleri Tarihçiliği tarih boyunca Müslümanların İslam'dan ne anladığını tespit etmeyi hedefleyen bir sahayı kendisine ilgi alanı olarak seçmiştir. Bu çerçevede tarih boyunca İslam coğrafyasında ortaya konulan eserler, bu eserlerin tespit ve takimi ve araştırmacıların hizmetine sunulması, bu kaynaklar üzerinden yeni ufukların açılmasına katkı sağlayacağı ümidi ile önemlidir. Dönüştürme ve değiştirme yerine var olanı olduğu gibi takim etme ilkesini benimsediği için bu bilim dalı, hakikati olduğu gibi görme ve göstermeyi ilke haline getirmiştir. Çerçevesini bilimsel düşünceye katkı sağlamak anlayışının oluşturduğu bakış açısı ile insan fiillerini ele alan aşağıdaki Risâle'yi tanımaya gayret edeceğiz.

1. Risâle'nin Şekilsel Özellikleri

Kulların fiillerinin nasıl oluştuğu konusu etrafında yedi farklı görüşü ele alan Risâle'nin içinde yer aldığı eseri tanımak oldukça güçtür. Bu eserin müellifi, yazım yeri ve tarihi hakkında açıklayıcı bilgiye rastlayabilmiş değiliz. Sadece eserin ilk sayfasında uzunca salavât ve arzuhal cümlelerinden sonra "Affe binti Fâtıma" şeklinde bir isim geçmekte ve paragrafın altında "Affe" şeklinde bir mühür bulunmaktadır. Yaklaşık 72 risâleyi içine alan eserin dili Arapça olup, "Şerhu'l-İstiâze" ile başlamakta ve "Nur Suresi'nden bazı ayetlerin tefsiri"ne yer veren başka bir risâle ile bitmektedir. Açık kahve renkli, miklepli ve şemseli bir cilde sahip olan eser, 24,7x17,2 ilâ 16x7 ebatlarında, her varakında muhtelif sayılarda ve ortalama 25 satırlık (bazen 15 bazen 30) nesih yazıyla yazılmış, toplam 246 varaklık hacimden oluşmaktadır. Ansiklopedik bir mecmua görüntüsünde olan eserin orijinalliği sadece kendi döneminin kültür yapısı hakkında fikir vermesi olabilir¹.

¹ Bkz. Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Kütüphanesi No: 146/1.

Bahsetmiş olduğumuz eserin içinde yer alan elimizdeki Risâle'nin sonunda 1264'te kaleme alındığı şeklinde bir kayıt bulunmaktadır. Bu tarih miladî 1847'ye denk düşmektedir. Öyle ise bu eserin XIX. yüzyılın ortalarında kaleme alındığı şeklinde bir sonuca ulaşmak mümkündür.

2. Risâle'nin Müellifi Hakkında

Elimizdeki Risâle'nin müellifini tespit etmek mevcut metne göre oldukça zordur. İçeriğinden yola çıkarak tanımaya çalıştığımızda ise karşımıza iki ihtimal çıkmaktadır. Bunlardan birincisi XVI. yüzyılın meşhur âlimlerinden olan Celaleddin Devvânî, diğeri de Erzincanlı Süleyman Efendi'dir. Biz her iki isim üzerinde de durmak ve bu şahısların kim olduğunu incelemek istiyoruz. Böylece kim tarafından ve hangi dönemde kaleme alınmış olabileceği hakkında fikir edinebiliriz. Eserin yazıldığı dönemde şerh ve haşiyeciliğin yaygın olması ve telif eserlerin pek fazla verilmemesi müellifin tespitini güçleştirmektedir. Yazar kendi adını vererek ve bizzat kendi görüşlerini işleyerek bir eser bırakmış olsa idi, biz de bu türden sıkıntılarla uğraşmak zorunda kalmazdık.

2.a. Devvânî

Müstensihin ifadelerine göre Risâle'nin kaynağı olması bakımından Devvânî üzerinde durmak gerekmektedir. Ebû Abdilliah Celâlüddîn Muhammed b. Es'ad b. Muhammed ed-Devvânî es-Sıddîkî (ö. 908/1502) fıkhîta Şâfiî itikatta Eş'arî bir kelamcıdır². Muhtemelen 827–830/1424–1427 yılları arasındaki bir tarihte İran'ın Kâzerûn şehrine bağlı Devvân köyünde dünyaya gelmiş olan Devvânî, ilmî geleneğe mensup bir ailenin çocuğudur. İlk eğitimini babasından alarak daha çok tarikat ve tasavvuf ehli ile irtibat kurmuş ve bu alanlarda eserler vermiştir³.

² Devvânî hakkında bkz. Hayreddin Zirikli *el-'Alâm*, II. Baskı, Baskı yeri ve tarihi yok, 5-6/257; Harun Anay, "Devvânî", *DİA*, İstanbul 1994, 9/257-262; Fikret Soysal, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmanı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*, İÜSB. (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004, s. 4 vd.

³ Anay'ın tespitlerine göre Devvânî'nin Arapça ve Farsça olarak kaleme aldığı ve önemli bir bölümünü, kendisinden önce yazılmış bazı meşhur eserlere yazılmış olan şerh ve haşiyelerin oluşturduğu çalışmaları şunlardır: **Tefsîr** Alanında: 1. *Tefsîru sûreti'l- Kâfirûn*. Bu risâle Seyyid Ahmed Toyserkânî tarafından tahkik edilerek yayınlanmış, Cevdet Akbay tarafından yüksek lisans tezi olarak *Celâleddin ed-Devvânî ve Tefsîru Kul Yâ Eyyühe'l-Kâfirûn* adı altında eserin edisyon kritiğini gerçekleştirmiştir. 2. *Tefsîru sûreti'l-lhlâs*. Bu küçük risâle, Toyserkânî tarafından neşredilmiştir. 3. *Tefsîru âyeti "Yâ benî Âdeme huzû zineteküm"*. A'râf sûresinin 31. âyetinin tefsiri olan bu eser Mehnâz-ı Abbasî tarafından tahkik edilerek Farsça'ya çevrilmiştir. **Kelâm** Alanında: 1. *Şerhu'l-Akâidi'l-Adudiyye*. Eş'arî kelâmcılarından Adudüddin el-İcî'nin *el-'Akâ'idü'l-Adudiyye* adlı risâlesine yapılan şerhtir. Eserin Serbestzâde Ahmed Hamdî (ö. 1939) tarafından yapılan bir Türkçe tercümesi de bulunmaktadır. 2. *Haşîye alâ Şerhi't-Tecrid*. Bu başlık, Nasîrüddin-i Tûsinin kelâm ilmine dair Tecridü'l-kelâm adlı eserine Ali Kuşçu tarafından yazılan eş-

Devvânî tahsilini tamamladıktan sonra Karakoyunlular (781–873/1380–1469) döneminde bazı siyasî görevler almıştır. Aynı şekilde 869/1465 yılında Tebriz’de yaptırılan Gökmedrese’de (Muzafferiyeye Medresesi) müderrislik yapmış, Akkoyunlular’ın 740–912/1340–1507 yılında Tebriz’i ele geçirmelerinden sonra Irak’a gitmiş ve daha sonra yeniden Şiraz’a dönmüştür. Eserlerinden bir kısmını Uzun Hasan ve Sultan Halil gibi Akkoyunlu hükümdarlarına ithaf etmiştir. Akkoyunlular’ın son dönemlerinde yaşanan siyasî karışıklık sırasında bir süre hapis hayatı yaşamış, kurtulunca da Şiraz’ı terk etmiştir. Siyasî karışıklığın durulması üzerine memleketine dönmek üzere yola çıkan Devvânî yolda hastalanarak 908/1502 yılında vefat etmiştir⁴.

Akkoyunlu ve Karakoyunlu devletleri zamanında yetişip önemli görevler üstlenen Devvânî, Osmanlı Padişahı II. Bayezid (853-917/1450-1512) ile mektuplaşarak onun iltifat ve hediyelerine mazhar olmuştur. Daha sağlığında iken şöhreti yayılmış, çeşitli İslam ülkelerinden birçok öğrenci kendisinden istifade etmek için Şiraz’a gelmiştir. Safevîler’in (906–1148/1501-1736) İran’a hâkim olması üzerine bazı yakınları ve öğrencileri buradan kaçarak İstanbul’a gelmişler, böylece onun eser ve görüşlerinin yayılmasını sağlamışlardır⁵.

Şerhu’l-cedid üzerine Devvânî’nin kaleme aldığı üç haşiye’nin ortak adıdır 3. *Risâle fi isbâtî’l-vâcib*. Risâle Seyyid Muhyiddin Sâcidî tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilmiştir. 4. *Risâle fi îmânî Fir’avn*. Bu eser üzerinde Fikret Soysal tarafından bir yüksek lisans tezi hazırlanmıştır. 5. **Risâle fi (meseleti) halki’l-a’mâl**. Bizim üzerinde durduğumuz ve kendisinin bir özeti olduğunu düşündüğümüz risâledir. Risâlenin birçok nüshası bulunmaktadır. İlyas Üzüm tarafından yüksek lisans tezi olarak tahkik edilen bu risâle Toyserkânî tarafından da tahkik edilerek yayımlanmıştır. (Eserin diğer yazma nüshaları için bkz. 8 no’lu dipnot.) 6. *ez-Zevrâ’ ve’l-Havra’*. Eserin çeşitli baskıları bulunmaktadır. 7. *Risâle fi’r-rûh*. Eser M. Zâhid Kevserî tarafından neşredilmiş olan bu eserin Ali b. Ömer ile Abdülaziz Mecdi Tolunc tarafından yapılmış iki Türkçe tercümesi vardır. **Felsefe-Mantık** Hakkında: 1. *Şevâkilü’l-hûr fi şerhi Heyâkili’n-nûr*. Muhammed Abdülhak ve Muhammed Yûsuf Kokan’ın tahkikiyle yayımlanmıştır. Eserin başka neşirleri de bulunmaktadır. 2. *Şerhu Tehzîbi’l-mantık ve’l-ke’lâm*. Eserin çeşitli baskıları vardır. 3. *Haşiye alâ Şerhi ‘ş-Şemsiyye*. Eser birçok defa basılmıştır. **Tasavvuf ve Edebiyat** Alanında: 1. *Risâle-i Sayha ve Sada*. Eser Muhammed Rızâ Ezhârî tarafından neşredilmiştir. 2. *Şerh-i Rubâiyyât*. Eserin çeşitli neşirleri bulunmaktadır. 3. *Şerh-i Yek Gazel-i Hâce Hafız*. Armağan ‘da yayımlanan risâle Necib Mâyil-i Herevî tarafından da neşredilmiştir. 4. *Şerh-i Beyti ez Gülşen-i Rûz*. İsmail Vâiz Cevâdî tarafından yayımlanmıştır. **Ahlâk** Alanında: 1. *Ahlâk-ı Celâli*. Bu isimle meşhur olan eserin özellikle Hindistan’da birçok baskısı yapılmıştır. 2. *Risâle-i ‘Adalet*. Devvânî’nin bu adı taşıyan iki risâlesi İran’da birkaç defa neşredilmiştir. **Diğer Konulardaki** Eserleri: 1. *Ünmûzeci’l-ulûm*. Toyserkânî tarafından tahkik edilerek yayımlanmıştır. 2. *Arznâme*. Eser ilk defa Kilisli Rifat, daha sonra da İrec Efşâr tarafından yayımlanmış ve daha sonra İngilizceye de tercüme edilmiştir. 3. *Risâle der Divân-ı Mezâlim*. Eser özet olarak tercüme edilmiştir. Bunlara ilaveten, Devvânî’nin daha başka irili ufaklı eserleri bulunmaktadır. Bkz. “Devvânî” *DİA*, 9/259-261.

⁴ Anay, “Devvânî” *DİA*, 9/257-258.

⁵ Anay, “Devvânî” *DİA*, 9/258.

Devvânî felsefe ile kelamın birleştirildiği dönemde, Taftâzânî ve Seyyid Şerif el-Cürçânî gibi isimlerden sonra gelmesine karşın etkili bir isim olmuştur. Eş'ârî kelâmı, Muhyiddin İbnü'l-Arabî'nin vahdet-i vücûd görüşü ve işrak felsefesini bir araya getirmeye çalışarak özgün bir düşünce üretmeye çalışmıştır. İbn Sînâ ve Fârâbî'nin fikirlerinden istifade ederek, sudûr teorisi gibi çok tenkit edilen felsefî görüşleri de benimsemiştir. En genel ifade ile İslam düşüncesinin üç büyük damarı olan felsefe, kelam ve tasavvufu birleştirme gayreti içinde olmuştur⁶.

Anay'ın tespitlerine göre ihtiyarî fiiller mevzuunda; gerçek etkenin Allah olduğunu, kulun ise sadece kesbde bulunduğunu kabul ederek, önceleri bu görüşün karşısında yer alan Mu'tezile hakkında ilhâd suçlamalarına varan çıkışlar yapmışsa da sonradan bu görüşte olanları tekfir etmenin uygun olmayacağını savunmuştur⁷. Aşağıdaki eserin de konusu olan bu meselede kütüphanelerde ona izafe edilen birçok elyazması bulunmaktadır⁸. Konumuzun sınırlarını zorlayacağı için bu eserleri başka bir çalışmaya havale ediyoruz. Söz konusu yazmaların hacimli oluşlarını göz önünde bulundurunca ve elimizdeki eserin eklektik bir yapıya sahip iken Devvânî'nin Eş'ârî oluşunu, üstelik Risâlenin Maturidîliği öne çıkardığını hatırlayınca, ona izafetini kabul etmek güçleşmektedir.

2.b. Erzincanlı Süleyman Efendi

Elimizdeki Risâle'nin Erzincanlı Süleyman Efendi'ye ait olma ihtimalini Risâlenin müstensihinin *"Bu tahkik ve tetkiki hangi kitaptan naklettiğimi soracak olursan... Hocamın ağzından, Devvânî'den, ihmal ve müsamaha olmaksızın naklettiğini işittim, tahkik ettim ve yazdım.... Hocama arz ettim ve o da düzeltti. Ey kardeşlerim, şayet hocam kim diye soracak olursanız, o avam ve havas arasında meşhur olan Erzincanlı Süleyman Efendi'dir"* sözlerinden çıkarmaktayız. Bu ifadeler elimizdeki metnin Süleyman Efendi'nin öğrencilerinden birisi tarafından kaleme alındığını ve Risâlenin de içinde bulunduğu kitaba yerleştirdiğini düşündürmektedir. Risâle'yi yazan kişi, konunun topar-

⁶ Anay, "Devvânî" *DİA*, 9/258.

⁷ Anay, "Devvânî" *DİA*, 9/259.

⁸ Bkz. www.yazmalar.gov.tr: Milli Kütüphane-Ankara, arşiv no: 06 Mil Yz A 9658/5; arşiv no: 06 Mil Yz A 9667/8; Adana İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 01 Hk 953/10; arşiv no: 01 Hk 1141/27; Amasya Beyazıt İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 05 Ba 882/1; arşiv no: 05 Ba 1067/6; Diyarbakır İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 21 Hk 1566/6; Kütahya Vahitpaşa İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 43 Va 367/8; Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 37 Hk 1228/7; arşiv no: 37 Hk 1350/2; Manisa İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 45 Hk 2224/6; Çorum Hasan Paşa İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 19 Hk 20951/2; arşiv no: 19 Hk 4036/4; arşiv no: 19 Hk 4034/3; arşiv no: 19 Hk 972/1; arşiv no: 19 Hk 4000/4; arşiv no: 19 Hk 1107/2; Kütahya Vahidpaşa İl Halk Kütüphanesi, arşiv no: 43 Va 478; Zeytinöğlü İlçe Halk Kütüphanesi, arşiv no: 43 Ze 1114/1.

lanması hususunda Devvânî'nin eserinden yararlandığını açıkça ifade etmektedir. Buna ilaveten "ben yazdım ve hocama tashih ettirdim" dediği için ve kendisinin katkısının olduğu ihtimali ortadan kalkmaktadır.

Risâle'nin müellifi kadar Süleyman Efendi'nin kim olduğu konusu da karışıktır. Erzincan tarihinde birkaç Süleyman Efendi'den söz edilmekte ve bunların hangisinin elimizdeki eserin müellifi olduğunu tespit etmek oldukça güçleşmektedir. Yaptığımız araştırmada ulaşabildiğimiz kaynakların verdiği bilgilerin dışında, eser ve yazarını birleştirebileceğimiz en önemli unsur, Risâle'nin sonunda yer alan hicrî 1264 miladî 1847 tarihidir. Şimdi bu tarihlerden yola çıkarak Erzincan tarihinde şöhret bulmuş olan Süleyman Efendi'ler üzerinde duracağız.⁹

Aradığımız müellif olma ihtimali bulunan şahıslardan birisi, Ali er-Rumî el-Erzincanî'nin oğlu Süleyman Efendi'dir¹⁰. Erzincan tarihinin yazarı, Ali er-Rumî el-Erzincanî'ni torunu Yahya'dan söz ederken 728 yılında Şam'da (Dimeşk) vefat ettiğini bildirmektedir.¹¹ Bu tarihin tam şekli hicrî 1140 miladi 1728 olmalıdır. Elimizdeki Risâle 1264/1847 tarihinde yazıldığına göre oğlu 1140'da ölen bir babanın 1264 civarında böyle bir eseri ortaya koyması mümkün değildir.

Erzincan tarihi yazarı Ali Kemalî buna ilaveten Süleyman Efendi'nin oğlu Yahya'nın *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye* adlı eserinin meşhur olduğunu belirtmektedir ki bu tamamen yanlış bir bilgidir. Kemalî'nin sözünü ettiği eser bilinen ve meşhur bir Hanefî tabakât kitabıdır. Yazarı da Muhyiddîn Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed el-Kureşî'dir. Ölüm tarihi 775/1373'tür¹² ve Risâle'nin yazılış tarihi olan 1264/1847'nin bir araya gelme ihtimali yoktur.

⁹ Süleyman Efendi'nin kim olduğu konusunda önemli bazı tabakât kitapları suskun kalmaktadır. Birçok Süleyman Efendi'den söz etmesine rağmen Erzincanlı Süleyman Efendi'den bahsetmeyen Mehmed Süreyya için bkz. *Sicil-i Osmanî*, haz. Nuri Akbayar, sad. Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996, ss. 1532-1539; Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınları, İstanbul 1972, 1/89-94; 2/86-102; 3/47-54.

¹⁰ Yahya bin Süleyman ibni Aliyyülrümüyel'Erzincanî için bkz. Ali Kemalî, *Erzincan, Tarihi, Coğrafi, İktisadi, Etnoğrafi, İdarî, İhsâî tetkikat tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası, 1932 yer yok, s. 271.

¹¹ Ali Kemalî, *Erzincan*, s. 271.

¹² Bkz. Muhyiddin Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrallah İbn Salim b. Ebu'l Vefâ el-Kureşî el-Hanefî (696-775/1296-1373), *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk. Abdulfettah Muhammed el-Huluv, Daru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, Riyad 1988, s. 1/5 vd. Ayrıca, İbnü'l-Hannâî, Alaüddin Ali Çelebi b. Emrillah b. Abdulkadir el-Hamidî (979/1572), *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, thk. Süfyan b. Âyiş b. Muhammed ve Firas b. Halil Meş'al, Dâru İbn Cevzi, Ürdün 1425/2004, ss. 301-302.

Öteki Süleyman Efendi'lerden birisi ise Şems-i Hayal Leblebici Baba (ö. 1806 – 1877) lakabıyla bilinen şahıstır. Bu zât Abdurrahman Efendi'nin oğlu olup, 1221/1806 yılında çiftçi bir ailenin çocuğu olarak, Erzincan merkeze bağlı Zatkığ (Değirmenköy) köyünde dünyaya gelmiştir. Erzincan şehir merkezinde (1939 deprem öncesi) bir dükkânının bulunduğu ve burada leblebicilikle iştigal ettiği, geçimini bu yolla temin ettiği bundan dolayı da kendisine Leblebici Baba denildiği tahmin edilmektedir. Sufi bir hayat süren Süleyman Efendi hicrî 1294 miladî. 1877 yılında memleketinde vefat etmiştir¹³. Elimizdeki eserin hicrî 1264 miladî 1847 yılında tensih edildiği hatırlanacak olursa aradaki otuz yılın bir hoca ve talebe ilişkisi açısından yeterli olduğu söylenebilir. Sorun Leblebici Baba'nın iyi bir sufi ve şair, buna karşılık elimizdeki metnin ise koyu bir kelimeler metni olmasından kaynaklanmaktadır. Ne yazık ki bu iki meslek gurubunun arası tarih boyunca pek de iyi olmamıştır. Bundan dolayı Leblebici Baba Süleyman Efendi'nin bu Risâle'nin müellifi olma ihtimali de oldukça düşüktür.

Süleyman Efendi'lerden bir diğeri ise Ciminli Baba lakabıyla tanınan ve 1939 yılında vefat etmiş olan şahıstır. Bu zât Erzincan'ın Cimin (Üzümlü) nahiyesinden olup, okuryazarlığının bulunup bulunmadığı belli değildir. Buna karşılık Cimin'de bir tekkesinin olduğu ve burada talebe okuttuğu rivayet edilmekte, daha çok sufi kimliği ön plana çıkmaktadır. Ali Kemalî'nin eserinde ona ait bir resmin bulunduğu¹⁴ ileri sürülen bu şahsın halk nazarında velî diye tanındığı anlaşılmaktadır¹⁵. Sufî kimliğini bir yana bıraksak bile, elimizdeki Risâle'nin müellifi olması açısından, XX. yüzyılda vefat etmiş birisinin böyle bir eserin sahibi olma ihtimali yoktur. Bu durumda Risâle'nin başka nüshaları tespit edilip üzerinde daha yoğun çalışmalar yapıncaya kadar Süleyman Efendi'nin kimliği kapalı kalmaya devam edecektir.

¹³ İyi bir şair olduğu kaydedilen Leblebici Baba Süleyman Efendi'nin kabrinin, Terzi Baba mezarlığında olup, mezar taşında; "Hüvel Hallaku'l Bâki Gavsu'l vasilin Şeyh Muhammed el Hayyat Vehbi el üveysi Kadde-sallahu Teâla Sırrahu'l Aziz Efendimizin bazı ahval-ı gaybiyelerinin tercümanı Leblebici Baba eş-Şeyh Süleyman Şemsi Hayal Hazretlerinin ruh-ı ervahları için Fatiha" Sene: 1294 yazısı'nın bulunduğu nakledilir. Hilmi Efendi' adlı bir zât tarafından derlenen şiirlerinin, yine bizzat Süleyman Efendi'nin kendisi tarafından *Tuhfetü'l Uşşak* adını verdiği bir kitapta toplandığı ve bu eserin, onun vefatından sonra yani 20 Sefer 1296 (16 Şubat 1879) tarihinde, Bab-ı Ser Askeri'de Ceride-i Askeriye matbaasında basıldığı bildirilmektedir. Bkz. http://www.erzincan.net/index.php?option=com_content&task=view&id=709&Itemid=109 (19.1.2011)

¹⁴ Bkz. *Erzincan*, s. 305.

¹⁵ http://www.erzincan.net/index.php?option=com_content&task=view&id=845&Itemid=109 (19.1.2011)

3. Risâle'nin Muhtevası Hakkında

Medreseler Osmanlı ilim geleneğinin önemli merkezlerinden birisini oluşturmaktadır. Bu geleneğin karşı cephesinde tekkeler yer almakta idi. Batıda gelişen sosyal bilimler alanındaki gelişmeler, sanayi ve teknoloji karşısında medrese geleneği, kendisini yenileyemediği için yerini, Cumhuriyet döneminde kurulan Üniversitelere bırakmak zorunda kalmıştır. O dönemin yaygın usulü olan, hocaların derslerini belli bir mecmua içinde tutmak veya not etmek âdetinin ürünü olan elimizdeki risale oldukça muhtasar bir şekilde ve önemli bir konuyu içermektedir. Aşağıda bu içeriğin kısa bir değerlendirilmesi yapılacaktır.

3. a. Yedi Mezhep Meselesi

Kulların fiillerinin yaratılışını ele alan Risâle'de muhtemelen tashihe muhtaç ve özet bilgiler verilmektedir. Bu bilgiler ve yapılan kavramlaştırmalar bazı yanlışlıkları taşımaktadır. Mesela yedi mezhep olarak takdim edilen Eşari, Maturidî, İsferrânî, Bâkılânî, Cebriye, Mutezile ve Hukemâ (Filozoflar)'ın her biri ayrı bir mezhebi temsil etmemektedir. Bunlar arasında İsferrâyînî ve Bâkılânî, Eş'arî mezhebine mensup mütekellimlerdir. Müstensih ya da yazarın bu isimleri müstakil bir mezhep olarak kabul etmesi muhtemelen Eş'arî mütekellim olan Celaledin Devvânî'ye dayanmasından kaynaklanmaktadır. Aynı şekilde İslam Mezhepleri Tarihçiliği açısından Cebriye mezhebinden söz etmek de mümkün değildir. Cebir düşüncesini savunmak sadece bir düşünce biçimi olarak kabul edilebilir. Tarih içinde böyle bir mezhebî gelenek bulunmamaktadır. Buna ilaveten filozofların da bir mezhep olarak ele alınması ilginç bir görünüm arz etmektedir. Cebriye konusunda olduğu gibi bu kesimi de felsefî anlayış olarak kategorize etmek ya da tek tek (Kindî, İbn Sînâ, Farabi Gazâlî vb. gibi) isimler üzerinden incelemek gerekmektedir.

Elimizdeki metin insan fiillerinin yaratılması konusunda yedi farklı yaklaşımı ele alması bakımından değerli bir Risâle'dir. Bu konunun bir ucu Allah'ın ilmi ve başka bir ucu da kader tartışmalarına varacak olan, Kelâm ilminin en temel meselelerinden birisidir. Bundan dolayı konunun detaylarına girmek meseleyi daha girift hale getirecektir.¹⁶ Risâlede sözü edilen mezhep ya da müelliflerin eserlerinin birçoğu bugün elimizde mevcut bulunmaktadır. Konunun detayları ve devamını makale sınırlarını aşacağı için başka çalışmalara havale ediyoruz.

¹⁶ Konunun güncel yönü açısından bkz. İbrahim Coşkun, "Klasik Kelâmî Anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti: İnsanın Yeryüzü Serüvenine Dair Klasik Kelâmî Yorumların Modern Akıl İşığında Yeniden Değerlendirilmesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, Diyarbakır 2001, 3/2, s. 6 vd.

3. b. Kulların Fiileri Meselesi

Kulların fiillerinin yaratılması konusunda Ehl-i Sünnet mezhepleri olan Mâtürîdîlik ve Eş'arîlik arasında farklı görüşler bulunmaktadır. Görüşlerin daha çok farklılaştığı alan; kesb, kazâ ve kader, husun ve kubuh, marifet, yani Allah'ın bilinmesi, teklifi mâ lâ yutak (Güç Yetirilemeyen Şeyin Teklifi), ibadetlerin kullara farz olup olmaması, Allah'ın fiillerinin sebep ve hikmeti, ibadetler ve tövbe-i ye's gibi konular arasında cereyan etmektedir. Konuları eksene aldığımızda iki mezhebin bakış açıları şu şekildedir: Kesb (Elde etme): Eş'arîlere göre Allah'ın takdîrine yaklaşması ve Allah'ın yaratması, Maturîdîlere göre de tamamen kulun kudreti ve tesiriyledir.¹⁷ Kazâ ve Kader: Mâtürîdîlere göre kader; Allah'ın her şeyi kendisinde bulunan iyilik, kötülük, fayda ve zarar bakımından bulunan şeyleri zaman ve mekan bakımından ezelde tahdit etmesidir. Eş'arîlere göre ise kaza, belli bir tertip içinde, mevcûdâtın düzeni için gerekli olan Allah'ın ezelf bir irâdesidir. Kader de işte bu irâdeye bağlıdır.¹⁸ Husun ve Kubuh (İyilik ve Kötülük): Eş'arîlere göre bir şeyin iyi mi yoksa kötü mü olduğu Allah'ın emirleri ve yasakları ile bilinir. Maturîdîlere göre de bunlar akılla bilinebilir.¹⁹ Ma'rifet: Eş'arîlere göre Allah'a inanmak şer'an vâcib, Mâtürîdîlere göre de aklen vâcibtir. Allah insanlara bir peygamber gönderme de insanlar akıllarıyla onun varlığını, birliğini ve onun sıfatlarını bilmek zorundadır.²⁰ Teklîfi mâ-lâ Yutâk: Eş'arîlere göre Allah'ın insanın gücünün dışında kalan bir şeyin yapılmasını emretmesi ve kullarını bununla mükellef tutması caiz iken, Mâtürîdîlere göre böyle bir şey caiz değildir.²¹ Sebeb ve Hikmet: Eş'arîlere göre Allah'ın fiilleri için; herhangi bir sebep aranmamak üzere herhangi bir hikmetin aranmaması ve O'nun fiillerinden sorumlu olmaması; Mâtürîdîlere göre ise Allah'ın fiillerinin bir hikmete mebni olmasıdır.²² İbadetler: Eş'arîlere göre Müslüman olmayanlar da ibadetlerle mükelleftir ve ibadet etmediklerinden dolayı ayrıca ceza göreceklerdir. Mâtürîdîlere göre ise Müslüman olmayanlar ibadetle mükellef olmadıkları gibi ibadet etmediklerinden dolayı ayrıca ceza da görmeyeceklerdir. Tövbe-i Ye's: Eş'arîlere göre umutsuzluk hâlinde yapılan tövbe makbul değildir. Mâtürîdîlere göre ise böyle bir tövbe bile makbul olacaktır.²³

¹⁷ Şeyhzâde Abdurrahim b. Ali, *Nazmu'l-Ferâid*, İstanbul, 1288, ss. 9-11.

¹⁸ Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 22-23.

¹⁹ Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 33.

²⁰ Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 36-37.

²¹ Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, s. 27.

²² Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 28-29.

²³ Şeyhzâde, *Nazmu'l-Ferâid*, ss. 59-60 vd.

Konuyu özellikle Mâtürîdî sisteminden takip edecek olursak, ona göre her şey Allah'ın hikmeti üzerine yaratılmıştır. Kullar fiillerinde mükelleftirler. Tekliflerine bilgi yoluyla ulaşırlar. Kula düşen ilâhî emre itaat etmektir. Fiillerin ortaya çıkışında, kesb kula, yaratma Allah'a aittir. Kula nispet edilen eylem, Allah'ın fiili değil, mefulüdür. İstitaat ve eylem aynı zamanda gerçekleşir. Allah kula gücünün yetmeyeceği şeyi yüklemes. Allah'ın ilmi değişmez, bu sebeple kulların eceli de değişmez. Rızık konusunda kudret kulun değil Allah'ın elindedir.²⁴

İrade konusunda Mâtürîdî, fiilin mutlak gerçekleşeceği bir irâde ile Allah'ın irâde sahibi olduğunu savunmaktadır. Bu sistemdeki irâde meselesinde sebep-sonuç ilişkisi konularına yer verilmemektedir. Çünkü bu durum Allah'a bir sınırlama getirebilir. Böyle bir durum ise Allah'a yakışmaz. Mâtürîdî'ye göre irade, "egemenlik ve yaratma" demektir. Kullar buna dâhil olamazlar. Onların irâdesi, irâdenin çeşitli anlamlara sahip olması sebebiyle, başka bir kategoride incelenir ve irâde fiille beraberdir. Allah fiillerinde irâde ve meşîetle vasıflanabilir ancak rıza ve muhabbetle vasıflanamaz. İlim ve irâde açısından, Allah, insanlar hakkında bilahare vuku bulanı murâd etmektedir. Yani öncelik insanın irâdesindedir. "İnşallah" demenin veya dua etmenin hedefi, Allah'ın irâdesine ulaşmak içindir. Bu sebeple hayrı da şerri de yaratan Allah'tır. Allah zulmü, kötü ve çirkin olarak yaratmıştır ancak murad etmemiştir. Fiillerin yaratılmışlığının ispatı, kazânın da yaratılmışlığının ispatı anlamına gelmektedir. Özetle kader, bir şeyi mahiyeti üzerine yaratmak demektir. Kul, Allah'tan bîgâne bir şey yapamaz ancak kulun fiillerinde cebir de yoktur. Çünkü cebir durumunda ilâhî teklifin bir anlamı kalmaz.²⁵

İslam düşünce ekolleri arasında Mâtürîdî'nin sistemi hikmet, Eş'arî'ninki kudret ve irâde, Mu'tezile'ninki ise adâlet ekolü olarak bilinir. Bununla birlikte Mu'tezile'ye göre aklın sınırlarının haddinden fazla geniş olduğu dile getirilir. Bu mezhebe göre akıl ve nass arasında bir çatışma olduğunda, akıl tercih edilir. Bu metodu sebebiyle Mu'tezile İslâm akılcılığının öncüleri olarak tanınmaktadır. Dinî meselelerdeki tutumları bir yana, siyasî konularda mevcut iktidara yaslanmanın bedelini, itibarlarını yitirmek suretiyle ödemişlerdir. Özellikle Abbâsîler döneminde yaşanan mihne sürecinde Mu'tezile'nin akılcı sistemi Ehl-i Hadîs tarafından reddedilmiştir. Onların yerini alan Ehl-i Hadîs ilerleyen zamanda yerini Ehl-i Sünnet mezhepleri olan Mâtürîdîlik ve

²⁴ Mâtürîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944), *Kitâbu't-Tevhîd*, thk; Fet-hullah Huleyf, Kahire trz; İstanbul 1979; trc. Bekir Topaloğlu, Ankara 2002, s. 275 vd.

²⁵ Mâtürîdî, *Kitâbu't-Tevhîd*, s. 275 vd.

Eş'arîliğe bırakmıştır. İslâm Mezhepler Tarihi, Kelâm ve Felsefe'nin önemli konularından olan Tanrı-Âlem ve İnsan ilişkisi ya da insanların eylemlerinin nasıl gerçekleştiği sorunu tartışılmaya devam edecektir.

4. Sonuç

Belki müstensihin dikkatsizliği belki imkânsızlığı belki de ihmali yüzünden elimizdeki Risâle'nin müellifini kesin olarak tespit edemiyoruz. Buna rağmen eser ya Celaledin Devvânî'ye ya da Erzincanlı Süleyman Efendi'ye izafe edilebilir.

Devvânî tanınan bilinen meşhur bir müellif iken Süleyman Efendi'nin tam kimliğini tespit etmek şimdilik zor görünmektedir. Elimizdeki Risâle'den hareketle, hicrî XIII. miladî XIX. yüzyılda, başta Erzincan olmak üzere Anadolu'da Mâtürîdîlik akidesinin medreselerde okutulduğu, Kelam ilminin derin konularından olan kulların fiillerinin yaratılışı meselesinin ele alındığı, incelendiği ve bu mezhebin fikirlerinin tasvip gördüğü sonucuna ulaşmak mümkündür. Buna ilaveten etnik ve mezhebî açıdan farklılıkların bulunduğu yörede, üzerinde araştırma yapmaya geçecek birçok kıymetli ismin bulunduğu intibasını vermektedir. Öte yandan Safevîlerin iktidarı ele geçirmesinden sonra Osmanlıya sığınan bir ekolün temsilcisi olan Devvânî ya da takipçilerinin etkin olduğu görülmektedir. Bu eserlerin, temeli politik-karizmatik bir din anlayışına değil de insan irade ve hürriyetine önem veren akılcı-hadârî gelenekten olan Mâtürîdî ekolünü ön plana çıkarmasıyla, tahtında müstetir bir reddiye niteliği taşıdığı da söylenebilir.

KAYNAKLAR

Ali Kemalî, *Erzincan, Tarihi, Coğrafi, İktisadî, Etnoğrafi, İdarî, İhsâî tetkikat tecrübesi*, Resimli Ay Matbaası, yer yok 1932.

Bursalı Mehmet Tahir Efendi, *Osmanlı Müellifleri*, Meral Yayınları, İstanbul 1972.

el-Kureşî, Muhyiddin Ebû Muhammed Abdulkadir b. Muhammed b. Muhammed b. Nasrallah İbn Salim b. Ebu'l Vefâ el-Hanefî (696-775/1296-1373), *el-Cehâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti'l-Hanefiyye*, thk., Abdulfettah Muhammed el-Huluv, Daru İhyâi Kütübî'l-Arabiyye, Riyad 1988.

es-Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek (764/1362), *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, <http://www.alwarraq.com>.

Fikret Soysal, *Celâleddin ed-Devvânî'nin Firavun'un İmanı Konusundaki Görüşleri ve Ali el-Kârî'nin Eleştirisi*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), İstanbul 2004.

Harun Anay, "Devvânî", *DîA*, İstanbul 1994.

Hayreddin Zirikli *el-'Alâm*, II. Baskı, Baskı yeri ve tarihi yok.

İbrahim Coşkun, "Klasik Kelâmî Anlayışta İnsanın Eylem Yapma Gücü ve Hürriyeti: İnsanın Yeryüzü Serüvenine Dair Klasik Kelâmî Yorumların Modern Akıl Işığında Yeniden Değerlendirilmesi", *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/2 Diyarbakır 2001.

İbnu'l-Hannâî, Alauddin Ali Çelebi b. Emrillah b. Abdulkadir el-Hamidî (979/1572), *Tabakâtu'l-Hanefiyye*, thk., Süfyan b. Âyiş b. Muhammed ve Firas b. Halil Meş'al, Dâru İbn Cevzî, Ürdün 1425/2004.

Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmud (ö. 333/944), *Kitâbu't-Tevhîd*, thk; Fethullah Huleyf, Kahire trz; İstanbul 1979; trc. Bekir Topaloğlu, Ankara 2002.

_____, *Te'vilâtu Ehli's-Sünne*, thk. Muhammed Müstefizurrahman, tsh; Câsim Muhammed el-Cebûrî, Bağdâd 1404/1983.

Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmanî*, Haz.: Nuri Akbayer, sad.: Seyit Ali Kahraman, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1996.

Şeyhzâde Abdurrahim b. Ali, *Nazmu'l-Ferâid*, İstanbul 1288.

Şükrü Özen, "Sadruşşerîa", *DîA*, İstanbul 2010.

<http://www.erzincan.net> (19.1.2011)

ملخص البحث

مشكلة خلق أفعال العباد على نموذج (أفعال العباد ورسالة المذاهب السبعة)

هذه الدراسة تتناول تحقيق وترجمة رسالة على موضوع خلق أفعال الإنسان من وجهة نظر أبي الحسن الأشعري والإمام الماتوريدي وأبي إسحاق الإسفراييني والقاضي أبي بكر الباقلاني والجزيرية والمعتزلة والحكماء.

والرسالة تمثل قيمة علمية أصيلة حيث تُظهر الهيكل والشكل الأصلي للثقافة المدرسية في الفترة التي كتبت فيها. وانطلاقاً من الرسالة التي بين أيدينا، يمكننا أن نتوصل إلى بعض النتائج المهمة؛ منها أنها تشير إلى تدريس العقائد الماتورية في المدارس، بدءاً من أرزينجان إلى أن عمّت كل أرجاء الأناضول في القرن الثالث عشر الهجري الموافق للقرن التاسع عشر الميلادي.

وتشير الدراسة أيضاً إلى تحقيق مسألة خلق أفعال العباد التي هي من أعمق مسائل علم الكلام، وإلى موافقة هذه الدراسة على أفكار المذهب الماتوريدي، وعلى الرغم من الجهل بكاتب الرسالة وعدم المعرفة به، إلا أنها أخذت من جلال الدين الدوّاني ونقلها سليمان أفندي الأرزينجاني. وقد عُرضت وتُرجمت الأفكار والحدود في دراستنا هذه بما يوافق الأصل.

الكلمات المفتاحية: الدوّاني، الثُدرة، الأشعري، الماتوريدي، المعتزلة، الحكماء.

EK 1. Risâle'nin Türkçesi:

Rahman ve Rahîm Olan Allah'ın Adıyla

Kulların Fiileri ve Yedi Mezhep

Birincisi Ebu'l-Hasan el-Eş'arî'nin, ikincisi Şeyh İmam Mansûr Mâturidî'nin, üçüncüsü Üstad Ebû İshak İsferyânî'nin²⁶, dördüncüsü Kadî Ebû Bekir Bâkılânî'nin mezhepleri, beşincisi Cebriye, altıncısı Mutezile ve yedincisi de Hukemâ'nın (filozofların) mezhebidir.

Kudret:

Bil ki! Kudret iki anlama gelmektedir. Birincisi, selamet, sebepler ve âlet demektir. Bu anlamda tekliften uzak olmak anlamına gelir ve bu "Allah kimseyi gücünün yettiğinden fazlası ile sorumlu tutmaz"²⁷ ayetindeki gibidir. Aslı itibariyle bunda kul için bir yükümlülük yoktur. İkincisi, tesirin bütün şartlarını içinde barındıran kudret anlamına gelir ve bu anlamıyla, kulun sorumluluğu açısından mezhepler arasında ihtilaf vardır.

Eş'arî'nin Görüşü:

Bil ki! el-Eş'arî, kulların fiilerinde, kulun kudreti ile Allah'ın takdirinde, ortaya çıkma, yaratılış, ve yakınlık bakımından bir uyumluluk olduğunu belirtmiştir. Başka bir ifade ile fiillerine taalluku açısından iki şekilde bir ilişki söz konusudur. Bunlardan birincisi Allah'ın kudretinin ona taalluku, ikincisi de kulun kudretinin ona taallukudur. Bu ilişki Allah'ın kudretine nispetle halk, kulun kudretine nispetle de kesb ve ondan hasıl olan şey diye isimlendirilir.

Hakikatte kul kâsib, Allah da yaratandır. Gerçekleşme anında kesb sadece bir dönüşümden ibarettir. Kulun mücerret olarak fiile yaklaşması, mahalli ve ona ulaşması iledir. Aslı itibariyle fiile tesiri bakımından kulun bir dahli yoktur. Sadece yaklaşması itibariyle dahli söz konusudur. Kul bu noktada fiilinde seçim hakkına sahiptir. Seçimi bakımından her hangi bir tercih hakkı yoktur, bilakis o buna mecburdur. Çünkü seçim ve yerine getirme tercihi Allah

²⁶ Ebû İshak el-İsferyânî eş-Şâfiî el-Eş'arî İbrahim b. Muhammed b. Mehran (418/1027). İsferyânî mütellim bir usulcü, Şâfiî bir fakih, Horasan imamlarının imamı ve kıymetli eserleri olan, müçtehitlik mertebesine ulaşmış birisidir. Nisabur'da onun adına meşhur bir medrese inşa edilmiştir. Nisaburda 418/1027 yılında vefat etmiş, orada namazı kılınmış, sonra İsferyânî'e nakledilmiş daha sonra da Meşhed'de defnedilmiştir. Bkz. Es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, *es-Safedî, Salâhuddîn Halil b. Aybek (764/1362)*, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, <http://www.alwarraq.com>, 2/256.

²⁷ Bakara, 2/286.

(cc) tarafından belirlenmiştir. Yani cüzî iradesi, Allah Tealâ tarafından yaratılmıştır ve yerine getirilmiştir. Onun cüzî iradesi, haricî işlerin oluşundan hemen öncedir. Fiilindeki müessir, sadece Allah Tealâ'nın kudretidir. Lakin ona cebr-i mutavassıt denilir ki Allah bundan münezzehtir. Bunun misali şu şekildedir: Bir köle sahibi kölesine bir sürahiyi almasını emreder. Köle onu alır, efendi kölenin eline şiddetli bir şekilde vurur ve bu vuruş sebebiyle sürahi kırılır. Kölesine vurur ve *"niçin sürahiyi kırdın"* der. Köle: *"Efendim sürahiyi almamı sen emrettin, ben de aldım. Elime vurdun ve sürahiyi kırdın. Benim bu kırma işinde herhangi bir mukarenetim yoktur. Fakat elimin sürahiye yaklaşma mukareneti vardır. Kırma olayından dolayı beni nasıl döversin?"* der. Bu dövme olayı köleye yapılmış açık bir zorlama ve zulümdür. Allah Tealâ bundan yüce ve münezzehtir.

Maturidî'ler İle Eş'arîler Arasındaki İhtilaf:

Maturidîler, kulların fiilleri konusunda müessirin, Eş'arîler gibi, sadece Allah'ın kudreti olduğu fikrindedirler. Fakat irade-i cüziyenin kullanımının, yaratıcı tarafında değil, kul tarafında olduğu kanaatindedirler. Maturidîler ile Eş'arîler arasındaki ihtilaf, başka meselelerde değil, sadece irade-i cüziyye konusundadır. Maturidî, irade-i cüziyenin hâdis olduğunu, Allah tarafından yaratılmadığını ileri sürer. Çünkü o itibarî işlerin hemen öncesinde vuku bulmaktadır. Yani mevcut ve madum olmayanın hemen öncesinde, başka bir ifade ile halin hemen öncesinde ya da varlık ile yokluk arasında meydana geldiğini belirtir. Lakin müellif (Devvânî ?) bunun butlanını dört mertebede ortaya koymuştur. Ancak delilleri, Sadruş-Şerîa'nın *tavzîh*'inde²⁸, belirttiği gibi *"mukad-demâtî'l-erba"* bahsinde cerh edilmiştir. Tafsilatını öğrenmek istersen oraya bak!

Cüzî irade, mevcut olmayanın hemen öncesindedir. Çünkü haricte mevcut olsa, Allah Tealâ'nın fiilinde zorunlu fail olması gerekir ki bu da O'nun için batıldır. Madum olsa o zaman da kulun, olmayandan önce yaratıcı olması gerekir ki bu da batıldır. Çünkü tasarruf olmasa, halden önce ortaya çıkan bir dış etken sebebiyle müessir olduğundan dolayı sonuçtan sorumlu tutulamaz. Araştırılsın!

²⁸ Sadruşşerîa es-Sânî Ubeydullah b. Mes'ûd b. Tâcişşerîa el-Evvel Ubeydillah b. Mahmûd el-Mahbûbî el-Buhârî (ö. 747/1346). Hanefî fakîh ve mütekekkim olan müellifin *et-Tenkîh* adlı eserine yazdığı *et-Tavzîh* adlı eseri, Taftazânî'nin de bu şerh için kaleme aldığı *et-Telvîh* adlı hâşiye Osmanlı medreselerinde okutulmuş meşhur eserlerdendir. Bkz. Şükrü Özen, "Sadruşşerîa", *DİA*, 35/427-431.

Maturidilerin Görüşü:

Maturidîler derler ki, kul kendi ihtiyarında hür olduğu gibi kendi fiilinde de seçme hakkına sahiptir. Kulun bir müdahale alanı vardır ve onunla sevap ya da günah kazanır. Bu müdahale alanı onun isyan veya taatine medar olur. Allah Tealâ'nın "De ki! Hak Rabbiniz katındandır. Dileyen iman eder, dileyen inkar eder."²⁹ sözü bu ilkeye dayanaktır. Çünkü Allah Tealâ; iman, taat ve küfrü kulun dilemesine vermiştir. Bu ayet Maturidîlik mezhebine mutabık lakin Eş'arî ya da benzeri mezheplere mutabık değildir. Aynı şekilde Maturidî için bağlayıcı olan Eş'arî için bağlayıcı olmayabilir. Araştırılsın!

İseferayînî'nin Görüşü:

Üstad, kulların fiili konusunda müessir olan iki kudretin bulunduğu görüşüne sahiptir. Bunlardan birincisi Allah'ın kudreti, diğeri de kulun kendi kudretidir. Lakin bunların etkisi fiilin aslında bulunup vafında değildir. Ancak cüzî iradesinin hadis olması, sevap ve taat için bir giriş, ceza ve ikâb için de bir dayanak noktasıdır. Allah Tealâ için acz söz konusu olamaz. Çünkü bize göre Allah'ın fiilleri hikmet ve maslahatla mualleldir. Aynı şekilde taat ve masiyetin de kaynağıdır. Bir malulde iki illetin aynı anda bulunması gerekmez. Birinci olarak kabul etmeyiz, ikinci olarak kabul etsek bile –ki bu üstada göre caizdir– mesela bir kişi kendi başına şu taşı kaldırmaya güç yetirse de faydası ve maslahatı olsun diye bir yardımcı arar. Kendisine yardımcı olarak kimi çağırır da, çağırıldığı kişinin taşı kaldırmaya gücünün yetmesi gerekmemektedir. Aynı şekilde, eşi ve benzeri olmayan Allah Tealâ, tek başına, tesire kadirdir. Lakin sevap ve ikâbın kaynağı olmak üzere hikmet ve maslahat gereği, onu tesirin girişi yapmıştır. Allah en doğrusunu bilir, araştırılsın.

Bâkılânî'nin Görüşü:

Kadî (Ebû Bekir Bâkılânî) kulların fiillerindeki müessirin, birincisi Allah'ın kudreti ve ikincisi kulun kudreti olmak üzere, iki olduğunu ileri sürmüştür. Lakin Allah'ın kudreti aslen müessir, kulun kudreti ise vasfen müessirdir. Vafında tesir ile aranan, fiilin aslına hariçten bir ziyade ise bu Mutezile mezhebinin aynısı demektir. Tesir ile kast edilen asla yönelik ise bu da Eş'arî mezhebi demektir. Müstakil bir mezhep görüşü olamaz. Müessirin vafında olması ile kulun kudretinin vafından ayrılmayacağı ileri sürülerek yani her nerede fiil bulunursa, orada kulun kudreti bulunur denilerek savunulabilir. Bu şekilde Mutezile ve Eş'arîliğin aynısı olunmamış olur. Lakin insaf sahibi olmak gerekirse bu konuda Maturidî mezhebine dönmek gerekir. Görünüşte ona

²⁹ Kehf, 18/29.

dönülmemektedir ancak hakikatte ona dönmek gerekmektedir. Bu konu geniştir, araştırılsın!

Cebriyye'nin Görüşü:

Cebriyye, kulun fiilinde müessirin sadece Hâlık olduğunu ileri sürmüştür. Bununla kast ettiği, kulun düşünce ve fiilinde aslî bir müdahalesinin olmadığıdır. Onun görüşüne göre kul, kendisine rüzgar değen bitkiler gibidir. Rüzgar doğudan gelirse o da onun gittiği yöne doğru gider, batıdan gelirse onu doğuya doğru yönlendirir vb. Yani rüzgar ne yönden gelirse bitkiler onun gittiği yöne gider. Açıkça bellidir ki bitkilerin gitmesinde bir dahilleri yoktur, öncülük rüzgarın gitmesindedir. Bu görüşe göre, eşi ve benzeri olmayan Allah Tealâ rüzgar, kul ise bitkiler gibi olmaktadır. Bu mezhep batıldır. İmkansız olan bir şeyi yani mahza cebri, bundan müstağni ve yüce olan Allah'a izafe etmektedir. Aynı şekilde "De ki! Hak Rabbinizdendir, dileyen iman eder, dileyen de kafir olur"³⁰ ayetine de muhaliftir, araştırılsın!

Mutezile'nin Görüşü:

Mutezile, kulların fiilleri konusunda müessirin sadece kulun kudreti olduğunu ileri sürmüştür. Bu görüş de batıldır. Çünkü ilah üzerine, acizlik, cahillik ve cimrilik izafe etmektedir. Aynı şekilde Allah Tealâ'nın, "Allah sizi bilmediğiniz şekilde yarattı"³¹ sözüne de muhaliftir. Kulun kudretinde müessir olan seçimdir, zorunluluğu değildir, araştırılsın!

Filozofların Görüşü:

Hukemâ, kulun fiilinde müessir olduğunu yani hâlık olduğunu ileri sürmüştür fakat bundan îcab ve ıztırarı anlamış, kast ve ihtiyarı anlamamıştır. Bunlar hakkında söylenecek şey Mutezile hakkında söylenen şeydir. Hasılı her ikisi de batıldır, delilleri de batıldır, onların batıllığı yerinde açıklandı, araştırılsın!

Sonuç:

Özetle çeşitli mezheplerin kudret konusundaki ihtilafları, bütün şartları ile birlikte tesirde, kudretin toplanması anlamındadır. Fukaha buna fiille birlikte istitaat adını verir. Kul için bu kudrete medhal vardır. İhtilafın selamet, sebepler ve âletler anlamındaki kudretten değil, kula teklifin yüklenmesi hususundan kaynaklandığını anla! Bil ki! Celaleddin (Devvânî)'in metninde musannifin kastettiği ve söz konusu olan aslında bu kudret değildir. Bu konuda Maturidî, Eş'arî, Üstad, el-Kadî ve Cebriye Allah'tan başka yaratıcı olmadığını belirtir. Mutezile ve Hukemâ ise bu konuya girmezler, araştırılsın!

³⁰ Kehf, 18/29.

³¹ Saffât, 37/96.

Sonra bil ki! Sayılan mezhepler arasında en yücesi Maturidî mezhebi, sonra el-Kadî, sonra Üstadın mezhebi, sonra Eş'arî mezhebi, sonra Mutezile ve sonra da Hukemâ'dır. Bu son ikisi açıkça batıldır, lakin her mezhebin birçok açıdan kabul edilebilen ve reddedilebilen görüşleri vardır. Bu konu doğrudan Allah Teala'nın zatı ve sıfatları ile ilgili olduğundan ifratı ve tefriti doğru olmaz. Bu makamda fazlaya cesaret etmek de caiz değildir. Risâle Allah'ın yardımı ile tamam oldu.

Bu tahkik ve tetkiki hangi kitaptan naklettiğimi soracak olursan, Celaleddin Devvânî'nin kitabından başka bir kitapta bu denli genişlikte bir açıklama görmediğim şekilde cevap veririm. Hocamın ağzından, Devvânî'den, ihmal ve müsamaha olmaksızın naklettiğini işittim, tahkik ettim ve yazdım. Eğer bir yanlış bulursan onu düzelt, değilse ben bu metni düzenledim, hocama arz ettim ve o da düzeltilti. Ey kardeşlerim, şayet hocam kim diye soracak olursanız, o avam ve havas arasında meşhur olan Erzincanlı Süleyman Efendî'dir. Allah onu hem bu dünyada hem de öteki dünyada meramına kavuştursun. Amin.

Bunlar yüce alimlerin -Allah onların vekili olsun- mezhepleridir. 1264'de tamam oldu.

Haşiye:

Bil ki Allah Teala kulunu yarattığında, kudret ve iradeyi yaratır ve bu kudret sebeplerin ve âletlerin selameti anlamındadır. Sonra kul iradesini her hangi bir fiile yönelttiğinde, Allah kulun iradesini bu fiile yöneltmesinden sonra kudreti yaratır. Bu kudret, tesirin ortaya çıkması için gereken bütün şartları içerir. Bu yöneltme, ne var ne de yok hükmündedir ve hem Allah'ın hem de kulun kudretini içerir. Zira her iki kudretin de fiilin oluşumunda rolü vardır. Bununla birlikte o fiile Allah'ın kudreti tesir eder ama kulunki etmez ve bununla da sevap ve ikâbın kaynağı bilinir. Bu Maturidî mezhebinin görüşüdür ve Allah rahmet eylesin üstadım Erzincanlı'nın takririne göre en doğru mezheptir.

EK 2. Risâle'nin Arapçası:

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

أفعال العباد وسبعة مذاهب

الأول مذهب الشيخ أبي الحسن الأشعري والثاني مذهب الشيخ امام منصور ماتريدي والثالث مذهب الأستاذ أبو إسحاق إسفرائيني³² والرابع مذهب قاضي أبي بكر باقلائي والخامس مذهب الجبرية والسادس مذهب المعتزلة والسابع مذهب الحكماء.

القدرة

ثم أعلم أن القدرة معنيان. أحدهما بمعنى السلامة والأسباب والآلة. فهي بهذا المعنى مناط التكليف وهذا المعنى مستفاد في قوله تعالى \square يكلف الله نفسا \square وسعها³³. وليس فيها مدخلا للعبد أصلاً. والثاني بمعنى القدرة المستجمع بجميع الشرائط في التأثير وفي هذه القدرة اختلاف المذهب وللعبد مدخل فيها.

آراء الأشعري

واعلم أن الأشعري قال إن في الأفعال العباد مقدورة بقدرة الله تعالى إيجاباً وخلقاً ومقدورة بقدرة العبد على وجه آخر من التعلق إلى أفعاله. فكان فيه تعلقان أحدهما تعلق قدرة الله تعالى اليه وثانيهما تعلق قدرة العبد إليه. فهذا التعلق بالنسبة إلى قدرة تعالى يسمى خلقاً له وبالنسبة إلى قدرة العبد يسمى كسباً له وحاصله.

أن العبد كاسب والله تعالى خالق. والتحقيق عنده أن الكسب عبارة في مدار محض وفي مجرد مقارنته العبد إلى الفعل وفي المحلية إليه والإتصال إليه. فليس له مدخل في تأثير فعله أصلاً بل المدخلية له في مجرد مقارنة إليه. فالعبد عنده مختار في فعله وليس مختاراً في اختياره بل هو مجبور فيه لأن صرفه وإختياره من طرف الله جل جلاله يعني أن إرادته الجزئية حادثة ومخلوقة لله تعالى وحاصل. إن الإرادة الجزئية عنده من قبيل أمور الخارجية الملوثر في فعله قدرته تعالى فقط. ولكن يلزم عليه الجبر المتوسط شأنه تعالى عن ذلك علواً كبيراً. ونظيره إن المولى امر للعبد بأخذ القارورة. فأخذه العبد فضرب المولى على يد العبد ضرباً شديداً فكسر القارورة في ضرب المولى. فضرب عبده فقال: لم كسرت هذه القارورة؟ فقال العبد: يا مولد أنت أمرني بأخذ القارورة فأخذت. فضربت على يدي فكسرت

³²أبو إسحاق الإسفرائيني الشافعي الأشعري إبراهيم بن محمد بن مهران الأستاذ أبو إسحاق الإسفرائيني الأصولي المتكلم الأشعري الفقيه الشافعي الإمام أهل خراسان ركن الدين، أحد من بلغ رتبة \square جهاد له التصانيف المفيدة، وتوفي يوم عاشوراء سنة ثمان عشرة وأربع مائة بنيسابور رحمه الله تعالى، وكان يقول: أشتهي أن أموت بنيسابور حتى يصلي علي جميع أهلها، ثم إنه نقل إلى إسفرين ودفن في مشهده. الصفدي؛ الوافي بالوفيات. 2/256؛

³³البقرة، 286/2.

القارورة. وليس لي مدخل في الكسر. ولكن فيه مقارنة يدي إلى القارورة. فكيف ضربتني [جل الكسر فهذا الضرب؟ جبر صريح على العبد وظلم عليه تعالى عن ذلك علواً كبيراً

3 الخلاف بين الأشاعرة والماتريدية

وذهب الماتريدية إلى أن المؤثر في أفعال العباد قدرة الله فقط كالأشعري. ولكن صرف الإرادة الجزئية في العبد [من طرف الخالق. وحاصل الاختلاف بين الماتريدي والأشعري في الإرادة الجزئية فقط [في غيرها. وقال الماتريدي إن الإرادة الجزئية حادثة وليس مخلوقة لله تعالى. لأنها من قبيل أمور الإعتبارية أي من قبيل اللاموجود و[معدوم أي من قبيل الحال أي واسطة بين الموجود والمعدوم. لكن السيد السند (دواني؟) استدل على بطلانه باربع مراتب ولكن دليله مجروح في محله كما قال صدر الشريعة في التوضيح في بحث مقدمات الأربعة فان طلبت تفصيله فارجع إليه

فإرادة الجزئية عند من قبيل اللاموجود لأنها إن كانت موجودة في الخارج فيلزم أن يكون الله تعالى فاعلاً موجباً في فعله فهو باطل عنده. وإن كانت معدومة فيلزم أن يكون العبد خالقاً له فهو أيضاً باطل عنده وفي قبيل اللامعدوم. لأنها لو كانت معدوم الصرف فلا يترتب عليها أثر مع أنه يترتب في الخارج عليها فهي من قبيل الحال، فنبصّر!

آراء الماتريدية

4 وقال الماتريدية أن العبد مخاطر في فعله كما يختار في اختياره. فيكون للعبد مدخل وبه يثاب ويعاقب. فكانه أن هذه المدخلية له يكون مداراً للمعصية والطاعة كما قال الله تعالى قل الحق من ربكم فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر³⁴. لأن الله تعالى صرف الإيمان والطاعة والكفر إلى مشيئة العبد. فهذه الآية مطابق لمذهب الماتريدية و[يطابق إلى مذهب الأشعري و[إلى غيره وأيضاً [يلزم على ماتريدي ما يلزم على الأشعري، فليتأمل!

آراء الإسفرابني

وذهب الأستاذ إلى أن المؤثر في الأفعال العباد مجموع القدرتين أحدهما قدرة الله والآخر قدرة العبد. ولكن تأثيرها في الأصل الفعل [في وصفه. ولكن أن يكون إرادته الجزئية الحادثة مدخلاً فيه ليكون مداراً للثواب والطاعة ومداراً للعقاب والمعصية. فلا يلزم العجز على الله تعالى. لأن أفعال الله تعالى عندنا معلل بالحكم والمصالح. فكانه فهو مدار للطاعة والمعصية وأيضاً. فلا يلزم توارد العلتين المستقلتين في معلول واحد. أو [نسلم، وثانياً ولو نسلم -فهو جائر عند الأستاذ- مثلاً أن الشيخ [وحده قادر لرفع هذا الحجر لكنه يدعي شريكاً [أن يرفعه لمنفعة ومصالحة، فمن دعوته شريكاً له [يستلزم ان [يكون قادراً لرفع الحجر. كذا [تشبيه و[تمثيل أن الله تعالى قادر منفرداً في التأثير. لكن جعله مدخلاً في التأثير معه لحكم ومصالح وهو مدار للثواب والعقاب. والله أعلم بالصواب، فليتأمل!

آراء الباقلاني

وذهب القاضي إلى أن المؤثر في أفعال العباد قدرتان الأول قدرة الله والثاني قدرة العبد. لكن قدرته تعالى مؤثر في أصله وقدرة العبد مؤثر في وصفه. وأورد عليه بأن أريد بالتأثير في وصفه زيادة في الخارج إلى أصل الفعل فهو بعينه مذهب المعتزلة. وإن أريد معنى في التأثير في أصله فهو بعينه مذهب الأشعري. فلا يكون مذهباً مستقلاً. ويندفع بأن يقال أن المؤثر في وصفه بمعنى أن القدرة العبد □ ينفك عن وصفه يعني بينما يوجد الفعل فيوجد فيه قدرة العبد فلا يكون عين مذهب المعتزلة والأشعري. ولكن أن انصب حق الأنصاف فهو راجع إلى مذهب ماتريدي وفي الظاهر ليس يراجع إليه وفي الحقيقة راجع إليه. وفيه بحث كثير، فليتأمل!

آراء الجبرية

وذهب الجبرية إلى أن المؤثر في أفعال العباد قدرة الخالق فقط. يعني □ يكون للعبد مدخلاً أصلاً في فعله ونظرة كالنباتات. □ ق الرياح إن ظهر من طرف الشرق يذهب ويرفع إلى ما ذهب إليه. وإن ظهرالرياح من المغرب فيرفعه إلى الشرق ونحوه، والحاصل من أي جانب جاء الرياح يذهب النبات إلى ما ذهب إليه الرياح. فعلم منه بداهة أن ذهاب النبات ليس له مدخل في الذهاب وإنما المدخل في ذهاب الرياح. □ تشبيهه □ تمثيل إن الله تعالى كالرياح والعبد كالنباتات. فهذا المذهب باطل. بيّن □ استحالة يشعر الجبر المحض على الله تعالى عن ذلك علواً كبيراً وإيضاً مخالف للآية قل الحق من ربكم فمن شاء فليؤمن ومن شاء فليكفر³⁵، فليتأمل!

آراء المعتزلة

وذهب المعتزلة إلى أن المؤثر في أفعال العباد قدرة العبد فقط. فهو باطل أيضاً. لأنه يلزم على اله العجز والجهل والبخل وإيضاً مخالف لقوله تعالى والله خلقكم وما تعلمون³⁶ ولكن المؤثر قدرة العبد باختياريه □ بالإضطراب، فليتأمل!

آراء الحكماء

وذهب الحكماء إلى أن العبد مؤثر في فعله يعني خالق له ولكن بالإيجاب والإضطراب □ بالقصد والإختيار. ويلزم عليه ما يلزم على المعتزلة. والحاصل كلاهما باطلان فدليلهما على بطلانه بيّن في محله، فليتأمل!

الخلاصة

وبالجملة أن اختلاف مذاهب المختلفة في القدرة بمعنى القدرة المستجمع بجميع شرائط في التأثير. وسموئها الفقهاء استطاعة مع الفعل. وللعبد مدخل في هذه القدرة. فافهم وليس الإختلاف في القدرة بمعنى السلامة والأسباب والآلة فهي يُسمى مناط التكليف للعبد وليس مدخل له لهذه القدرة أصلاً! فافهم فقال المصنف في متن الجلال □

³⁵ الكهف، 29/18.

³⁶ الصافات، 96/37.

خالق سواء ففي هذه القضية داخل مذهب الماتريدية والأشعريّ والأستاذ والقاضي والجزيرية. وأما مذهب المعتزلة والحكماء فلا يدخلان فيها، فتأمل!

ثم أعلم! إن أعلى المذهب من المذاهب المذكورة مذهب ماتريدية وبعده مذهب القاضي وبعده مذهب الأستاذ وبعده مذهب الأشعريّ وبعده مذهب المعتزلة وبعده مذهب الحكماء. فإخيران باطلان صريحاً ولكن لكل مذاهب يمكن إيراد بوجوه كثير ويمكن دفعه بوجوه كثير. وهذا البحث متعلق إلى ذاته تعالى وصفاته تعالى فلا يليق افراطه كما يليق تفريطه ولا يجوز جسارته إلى زيادته في هذا المقام. تمت الرسالة بعون خدا.

وإن سئلت من هذا التحقيق والتدقيق بأي كتاب نقلت هذا اجيب لم ار هذا التحقيق في كتب من الكتب المبسوطة غير جلال الدواني. وسمعت عن فم أستاذهي بلا إهمال وبلا مسامحة نقلا من الدواني فحققت وكتبت. فإن وجدت الغلط فصحح. وإلا فلا، فترتبت، فعرضت على أستاذهي فاستحسنه. وإن سئلت يا إخواني عن أستاذهي فأستاذهي مشهور بين العوام والخواص وهو العريف بأرزنجاني سليمان افندي، نال الله مرامه في الدنيا والآخرة آمين.

هذا من مذاهب العزيز العلامة وعليه التكلان. تمت 1264.

حاشية

إعلم أن الله تعالى إذا خلق عبده خلق قدرة وإرادة وهذه القدرة بمعنى سلامة الأسباب والآلات. ثم إذا صرف العبد إرادته إلى فعل ما، خلق الله تعالى ثانياً عقيب صرف العبد إرادته إلى ذلك الفعل قدرة. وهذه القدرة مستجمعة بجميع شرائط التأثير. وذلك الصرف من قبيل الوجود واللامعوم. (٩) يحتتمل قدرة الله تعالى وقدرة العبد على أن تعلقهما إلى أصل الفعل. ويؤثر فيه قدرة الله تعالى ولا يؤثر قدرة العبد، وبه يعرف مدار ثواب وعقاب. هذه مذهب الماتوريدية وهو مذهب صواب تقرير أستاذهي أرنجاني رحمه الله.

Risâle'nin Birinci Sayfası:

